

K WUWIĆU ROZKAZOWACEJE A PRAŠACEJE SADY W HORNJEJ A DELNJEJ SERBŠĆINJE

Typy jednoreje sady su w słowjanskich rěčach wot najstaršeho časa konstantne. Měni so pak zdžěla jich zwonkowna forma. Wobkedźbujemy to wosebje pola rozkazowaceje a prašaceje sady. Byrnež je tendenca tutych změnow powšitkownjesłowjanska, tak je tola jich realizacija w jednotliwych rěčach wšelaka. Wopisanje historije słowjanskeje syntaksy je tohodla jenož móžne na zakładze dokładneje znajomosće wuwicowych modelow w jednotliwych słowjanskich rěčach samych. Runje tu ma pak słowjanska syntaksa w přirunanju z druhimi džělemi gramatiki hišće jara wjele nachwatać. Fakty, podate pola Miklosicha a Vondraka, su, wotpowěduju tehdyšemu stawej přeslědženja słowjanskich rěčow, často hišće sporadiske a njekompletne. Slědowacy diskusiski přinošk prócuje so wo předstajenje ewolucije rozkazowaceho a prašaceho sadoweho typu w hornjej a delnjej serbšćinje.

1. We wobłuku rozkazowaceje sady je za serbšćinu charakteristiske to, zo so tu wosebje w delnjoserbšćinje poměrnje dołho syntetiske formy imperatiwa w 3. sg. a zdžěla samo w 3. duala dźerža. Rozkazowace sady ze syntetiskim imperatiwom su w ds. pomnikach hišće poměrnje časte. Přirunaj:

Jakubica 1548: *Ten clowjek... sam sebje skus* Kor. XI, 28; *ten ... njekradni* Eph. IV, 28; *ten samy wutward was* 2. Thes. II, 17; *Jedna žeńska wuc z milcenjem* 1. Tim. II, 11 atd.

Moller 1574: *Jeden drugeg njesy brjemje; mjo zwjesel bože słowo; Ten kněz zwigni; Cesć buži bogu* atd.

Tharaeus 1610: *Spusći se 'šo.*

Fabricius 1709: *Žeńska nahukni po śichu... 1. Tim. II, 11; Troštuj waše hutšoby a hobtwarži was we šyknom dobrem slowje a statku; Za waju wěru wama se stani* Mat. 9, 29; *... ten njekšadn wěcy, želaj pak wjele wěcy a hugbaj něšto dobrego...* Eph. IV, 28 atd.

Fryco 1795: *Zezezo a kupor bužtej* 5. Moz. 33, 25.

Ze syntetiskimi formami imperatiwa zetkawamy so tu samo hišće w 19. a 20. lětstotku. Přir. *Pomagaj bóg śi, ty rjedne žowčo* (Haupt—Smoler); *Nježarž pon nicht se za stworišela z gjardeju myslu* (Kosyk); *Strowje buži wašej narodnošći* (Kosyk); *Nětk buž pak z nowotki zjadnošć a z nowotki zbužona lubošć* (Kosyk); *Bog zdžarž ju a was!* (Witkoje); *Žěk buž tek tej dobrej ruce* atd.

Poměrnje dołhe zdžerženje syntetiskich formow imperatiwa zwisuje drje w delnjoserbšćinje ze sylnym wliwom cyrkwinskeje rěče na wuwice ds. spisowneje rěče, wono je pak zdobom tež wuraz periteriskeho charaktera delnjoserbšćiny. W susodnej hornjoserbšćinje njewustupuje syntetiska forma — podobnje kaž w druhich zapadnosłowjanskich rěčach — w tajkej šěrokošći.

Wona je so tu hižo so 16. lětstotka zhubila a wobmjzjuje so pozdžišo jenož na někotre z cyrkwinskej rěču zvjazane wobrotu, kiž so tež w džensnišej rěči hišće namakaja. Přir.

Warichius 1597: *Woswjěćeno budź twoje mjeno; Twój swjaty jandžel budź zomnu;*

Matthaei 1721: *chwala budź bohu wěčnemu;*

Biblia: *Přindź k nam twoje kralestwo; twoja wola so stań; dale: Bohu budź. džakowano (Andricki);* přirunaj tež hs. postrow *Wjeršn pomhazy (wur. bjez pomazý).* Delnjoserbskim přikładam wotpowědowace městna w hs. bibliji maja zwjetša hižo analytiske formy imperatiwa (Biblia 1728: *Žónska njech wuknje we mjelčenju...* 1. Tim. II, 11; *Štóz kranyl je, ton njekran wjacu, ale njech so procuje, a džěta z rukomaj něšto dobre...* Eph. IV, 28).¹

Tež w delnjoserbšćinje jewja so wot 16. lětstotka hižo bohaće analytiske formy. Wone tworja so z pomocu partikla *daši* // *daš* (zapadna delnjoserbšćina) a *njech* // *njechaj* (wuchodna delnjoserbšćina, Jakubica), na př. *Daši nět cart, hela warcy; Daš jomu pomožo; Daši wachuju; Daši woni te tam slěže* atd. (Moller 1574); *Ten njech spiwa psalmy* Jak. V, 13; *njech ja chcu* L. VI, 42; *njech prjeježemy* L. VIII, 22; *njech jemy* L. XV, 24; *njech sebje samemu pomože* L. XXIII, 35 atd. Jakubica 1548); *Daši pak clowjek sam se spytujo a tak daši jě wot tego klěba* (Fabricius, Kor. XI, 28).

W hornjoserbšćinje twori so analytiska forma kaž pola Jakubicy z pomocu *njech*. Přir. pola Warichiusa 1597: *Njech te džěćatka ke mni přindu; Hew njech sebje te prjeršćenje... zawdatej;* Haupt—Smoler 1841: *Hdyž njemože być suknička, njech je cholowa;* podobnje kaž pola Jakubicy hodži so *njech* tu tež při imperatiwje trjebać: *Duž, bratřa, njech sej nalijmy* (ČMS 1865, str. 274). Wosebitu keđžbnosć zasluža sej w zwisku z wuwicom tuteje sadoweje konstrukcije ds. analytiske formy na *daši* // *daš*. Wone su přiwuzne z ruskimi a južnosłowjanskimi padami kaž stcsl. *da nikoliže ploda otr tebe ne bōdetъ*; slowen. *da bi bog dal!* schr. *o da bi došao!*; rus. *Da pridet k nam mir i soglasije; Da nizojdet pravda!* (Daš); *Da zdravstujet Sovetskaja armija!*; *Da pogibnet vrag!* atd. Ze zakładom je tu zhromadna prasl. partikla *da*, kotraž bu w ds. přez *ti* rozšěrjena. Wona mješe prawdopodobnje přenjojnje namołwjacu (něm. *auffordernd*) funkciju, kotraž jewi so tež zdžěla hišće w južnosłowjanskich přikładach. Ale hižo w starocyrkwinosłowjanskej rěči počnje so wona wužiwać za zwuraznjenje přeća a rozkaza w 3. sg. Tuta tendenca je so pak jenož w delnjoserbšćinje wuwila k systemowemu elementej. Zajimawa je tu přiwuznosć mjez delnjoserbšćinu a južnosłowjansko-ruskimi rěćemi! Druhe zapadnosłowjanske rěče njejsu drje partiklu *da* w horjeka mjenowanej funkciji docyła znałe. W „Słowniku Staropolskim“ podaty přikład *Da zdrow data* (pro tata?) z lěta 1437 je pře njejasny, zo by nam jako dopokaz za eksistencu tuteje partikle w zapadnosłowjanskich rěčach slůžić móhl.

W južnosłowjanskich rěčach sta so *da* pozdžišo z wuchadžišćom wobsahowych a finalnych sadow (stcsl. *rъci, da kamenie se chlēbi bōdōtъ* Mat. 4, 3 Zogr, schr. *Kaže da se ne boji da će umrijeti od gladi...*, Maret, 560; *jer se boji, da ga ne probudi*, Maret. 497; boh. *tako mi je strach da ne minet nekako skroze nas, da viplenet*, Miletič).

¹ Přirunaj pak tež pola Radyserba—Wjele: *Haj, měr bydl radosćiwu na zelenej zemi, a na rjanych honach serbskeho kraja.*

Wuwice tutoho zestajeneho sadowego typu dyrbimy sej myslíc tak, zo bě poměr mjez woběmaj džělomaj přrnjotnje parataktiski. Přejace a rozkazowace sady wudospojowachu jako samostatne elementy (jednore sady) jenož předchadžace wuprajenje, zwuraznjene z pomocu někajkeho werba dicendi, voluntatis a studii et expectandi. Hakle počasu dósta so druhi džěl do wušeho syntaktiskeho zwiska z přnim džělom, a přrnjotnje samostatne přejace a rozkazowace sady stawachu so pomaľku z wotwisnymi džělemi (pódlanska sada) předchadžaceho wuprajenja (hlowna sada). Z parataktiskeho poměra nasto hypotaktiski. Partikla *da* přetwarori so do konjunkcije. Widžimy tu, zo je tež južnosłowjansčina spočatnje znać dyrbjała podobny typ jednoreje sady z *da*, kaž mamy jón džensa hišće w delnjoserbšćinje. Wón bu w južnosłowjanskich rěčach jenož pozdžišo w zwisku z wuwicom hypotaksy systemowje hinak wužity.

W delnjoserbšćinje so wšak tuta změna njesta a konstrukciji na *daši* // *daš* staštej so z krutym wobstatkom rozkazowaceje sady. Wuprajenje kaž *Pšosu, daši pšizo* ma tu plaćiwosć dweju, dospołnje samostatneju sadow (parataksa). Za zwuraznjenje wotwisneho přěca we wobsahowej a finalnej sadže wužiwa delnjoserbšćina zestajany sadowy typ na *aby* (*Pšosach tu starke, aby někaku serbsku ariju z mlodosći spěwała; Stupichmy po namšy hyšći raz do cerkwe, aby sebje ju tšochu wobglědali, Witkojc*).

Za to pak móže konstrukcija z *daši* // *daš* w delnjoserbšćinje tworíc wobstatk koncesiwneje zestajeneje sady, na př. *Daš se zwignu wšykne duchy, ja som slěpy nět a głuchy!* (Witkojc), přir. tež hs. *Njeh je stara wěcha, je wšak tola třěcha* (přišl.).

2. Prašaca sada charakterizuje so w serbšćinje podobnje kaž w druhich słowjanskich rěčach hlownje přez intonaciju a změneny słowoslěd (*nan je na džěle* → *je nan na džěle?*). Nimo toho zesylnja so prašenje w serbšćinje přez rjad wosebitych prašacych partiklow, kiž su zdžěla jenož za serbšćinu charakteristiske.

Partikla *-li*, wona jewi so jenož w alternatiwnym prašenju a měješe drje w serbšćinje wot spočatka hlownje funkciju doraza. Jeje frekwenca je poměrnje słaba a wona w nowšim času dale a bóle woteběra. Tež tu zdawa so delnjoserbšćina w přirunanju z hornjoserbšćinu być bóle konserwatiwna.

Delnjoserbšćina: Jakubica 1548: *Jsy-li ten kral tych Žydow? Chćeće-li wy, abych...*, *Pak-li sol budže njeslona, cym wosoliće?* Chojn. 1650, Fabricius 1709: *Sy-li božy syn?* Fabricius 1709: *Coš-li strowy buš?*; *Bužoš-li ty... pòstawiš?*; Hauptm. Gram. 1761: *Jo-li to waju syn?* *Sy-li ty ten pšiducy?* *Maš-li to na mysl?* Haupt—Smoler 1841: *Bužoš-li zazej tam rejtowaš?* *Rozmjejtej-li* (narěč, Lutobor).

W ds. rozšěrja so *-li* často tež přez *-c* abo samo přez *-k* // *-ch*, na př. *sy-lic, sy-lik?* *Ma-lic traš a rosć?* (Witkojc), *Je-lik won doma?* (Mužakowska narěč), *Jo-lich tyn doma?* (Zlykomorowska narěč).

W staršej delnjoserbšćinje wužiwaše so w zwisku z njegowanym prašenjom jako wosebita prašaca partikla *toli*, na př. *Toli njejo ten Dabidowy syn?* (Mat. 12, 23); *Toli njegronje jogo mašeri Marja?* (Mat. XIV, 55); *Toli njejo jich žaseć hucysčonych?* (Luk. 17, 11); *Toli njejsčo wy šelne?* (Hauptm. Gram. 1761). Jedna so tu wo kompoziciju pronoma *to* z partiklu-*li*, přir. tež stsl. *toli* „insofern“ a pól. *atoli* „aber, jedoch“. Zda so, zo zwuraznja ťu *toli* na spočatku samostatne powšitkowne prašenje, kotrež so hakle w druhim džělu konkretizuje. *Toli* mohło so tu tohodla wobhladować jako samostatna sada.

Hornjoserbščina: *Sy-li boži syn?* (Biblia); *Spomniš-li na mnje, mój rjany luby...* (Haupt—Smoler); *Chceš-li być moje holičo?* (Haupt—Smoler). W přitomnej hornjoserbšćinje so direktne prašenja z *-li* faktisce wjace njejewja. Tež w ludowych bajkach, kiž maja hišće poměrnje konserwatiwnu řeči, njenamaka so hižo žadyn příklad z *-li* (*Psyčko, kóčka, směm? Nimaš wjace džěči?* atd.).

Partikle hs. *ha*, *da*, ds. *ga*. K podšmórnenju direktneho prašenja trjebatej serbšćinje wot dawna tež partikle *ha* // *ga* a *da*. Tute partikle sčěhuja pak njeposřednje prasłow. **ga*. **da*, pak su to zjednorjenja přerjotneho **kьgda* abo **tьgda*, přir. *Etymologický slovník slovanských jazyků, ukázkové číslo*, Brno 1966, str. 22—25. Wot časa serbskeho wozrodženja pisa so *da* jako *dha* (hlej Słownik Pfula). W staršich pomnikach jewi so *dha* (Warichius) a *da* (hlej H. Zejler, *Gramatika*, C. Bose, *Wand.-deutsch. Wörterbuch* a dr.). Příklady:

Hornjoserbščina: *Sy ha // da to wědzał? Maš ha // da čas? Jo ha hewak póten hišći něšto?* (narěč); *Sće da tež wy hišće njerozumni?* (Biblia); *Sy dha wózhriwy Pětr?* (Bajka); *Maće dha tu chorta hišće* (Bajka).

Delnjoserbščina: *Co da wy chćeće? Čto da može wuzbožyc?* (Jakubica); *Njejsćo ga wy šelne?* (Hauptm., Gram); *Njejsy ga to pjerwjej wježel?* (Haupt—Smoler); *Cošliga?* (Hauptm., Gram); *Su ga Serby hyšći žywe?* (Bjero) atd.

Partikle hs. *hač* (stare *ač*), ds. *lěc* (**ač-ь*, **lě-čь*). Tute partikle zabajeja wosebje wotwisne prašenja; po woznamje wotpowěduja něm. *ob* a č. *zdali*. Příklady:

hs. *Njewěm, hač je tam byt. Štó wě, hač bě šćuka abo lin*; ds. *A glědach wšednje w starosći, lěc tek jej wody njebrachuju* (Witkojc); *Sudźće wy sami to, lec to prjed Bogem prawe je* (Jakubica).

Při njewotwisnym prašenju wustupuje *hač* // *lěc* jenož zředka: *Hač ničo wo Serbach njewě?* (Andricki); *Lěc wy hyšći pši mjasecku w šišynje tam cowašo?* (Witkojc).

We wudospolnojowacych abo słownych prašenjach wustupuja jako prašace partikle jenož *ha* // *ga* a *da*: hs. *Hdžeha sy byl? Štoha sy činil?* ds. *Dyga sy ty how pšišel?* (Biblia); *Syłojk, pšec ga ty mě bužiš z mojog ředneg cowanja?* (Witkojc).

Charakteristiske je za hs. ludowu řeč měšenje prašaceje adw. pronomow *kotry*, *-a*, *-e* a *kajki*, *-a*, *-e*. Mjez tym zo wužiwa spisowna řeč jednotnje *kotry*, *-a*, *-e* (*Z kotrym čahom sy přijěl?*), namakamy w narěčach w słownych prašenjach tež pronomen *kajki*, *-a*, *-e* (*Z kajkim čahom sy přijěl? Na kajkim polu sće džělali?*). Přir. w tutym zwisku stč. *Kakú omluvu nesete proti člověku tomuto?* (Bauer, *Problematika vývoje základních větných typů v slovanských jazycích*).